

Μνήμων

Τόμ. 32 (2012)

Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ο
τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και
γραμματεία του 18ου αιώνα: Οι γερμανόφωνες
μαρτυρίες, Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 2010

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.648](https://doi.org/10.12681/mnimon.648)

Βιβλιογραφική αναφορά:

KARACHRISTOS I. (2012). Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα: Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες, Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 2010. *Μνήμων*, 32, 255–261.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.648>

Βιβλιοκρισίες

Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα: Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 2010, 328 σ.

Στο καινούργιο της βιβλίο η Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister επιχειρεί, αξιοποιώντας —εκτός των ελληνικών— και γερμανόφωνες πηγές, να ερευνήσει τον τεκτονισμό, όπως αυτός αποτυπώνεται στην ελληνική κοινωνία και την ελληνική γραμματεία του 18ου αιώνα. Προσεγγίζει, λοιπόν, ένα θέμα, το οποίο, παρότι τις τελευταίες δεκαετίες έχει μελετηθεί εκτενώς στον ευρωπαϊκό χώρο, δεν είχε ακόμα τύχει ανάλογης μεταχείρισης στο πλαίσιο της ελληνόγλωσσης επιστημονικής παραγωγής, όπως, άλλωστε, επισημαίνει και η ίδια η συγγραφέας.

Το βιβλίο αρχίζει με μια σύντομη εισαγωγή, η οποία αναφέρεται στην επίδραση του τεκτονισμού στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, στις αλλαγές των μορφών κοινωνικότητας και στη δημιουργία νέων κωδίκων συμπεριφοράς στο πλαίσιο της προσπάθειας της ανερχόμενης αστικής τάξης να δημιουργήσει μια δημόσια σφαίρα και, στη συνέχεια, να τη χρησιμοποιήσει ως μέσο πολιτικής παρέμβασης. Σε αυτή την προσπάθεια σημαντικό ρόλο έπαιξε ο εταιρισμός, χαρακτηριστικό φαινόμενο της εποχής του Διαφωτισμού, είτε πρόκειται για μυστικό είτε όχι, με τον τεκτονισμό να αποτελεί την πιο πλούσια σε επιδράσεις μορφή μυστικού εταιρισμού. Έχοντας καθορίσει το πλαίσιο, εντός του οποίου αναπτύχθηκε ο τεκτονισμός, περνά σε μια σύντομη αναφορά αφενός στη διάδοσή του στην Ευρώπη και τις ευρωπαϊκές αποικίες, αφετέρου στην αντιμετώπιση του τεκτονισμού από την επιστημονική έρευνα. Η πραγματικά σύντομη αυτή επισκόπηση αποτελεί και μια καλή εισαγωγή, για να περάσει στη συνέχεια η συγγραφέας σε μια πιο αναλυτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με

τον ελληνικό τεκτονισμό από τη δεκαετία του 1780 και εξής. Παράλληλα με την κριτική επισκόπηση των σημαντικότερων έργων, επισημαίνονται τόσο οι γενικότερες κατευθύνσεις της έρευνας όσο και οι περιορισμοί που αυτές επιβάλλουν. Η επισκόπηση αυτή κλείνει με την επισήμανση πως γνωρίζουμε ελάχιστα για τον ελληνικό τεκτονισμό κατά τον 18 αιώνα καθώς και για την επίδρασή του στην ελληνική κοινωνία της εποχής του Διαφωτισμού.

Έχοντας, λοιπόν, θέσει τα βασικά ερωτήματα που θα την απασχολήσουν, η συγγραφέας περνά στην επιλογή του χώρου και του χρόνου της έρευνας, επιλογές που τη διαφοροποιούν από τους προηγούμενους μελετητές του φαινομένου. Απομακρύνεται από την ελληνοκεντρική θεώρηση που επέλεγε ως κατεξοχήν χώρο μελέτης την Οθωμανική Αυτοκρατορία και δευτερευόντως τη Βιέννη και τη Βουδαπέστη ως χώρους δράσης του Ρήγα και των συντρόφων του, και ακολουθώντας την εξέλιξη του φαινομένου του τεκτονισμού στην Ευρώπη εκείνη την εποχή, σε συνδυασμό, βεβαίως, και με την εξέλιξη της ελληνικής Διασποράς, εστιάζει το ενδιαφέρον της στον ευρύτερο γερμανόφωνο χώρο, δηλαδή τόσο στην Αψβουργική επικράτεια όσο και στα γερμανικά κράτη της Σαξονίας, της Πρωσίας, της Βαυαρίας και της Ρηνανίας. Εντόπισε έναν ικανό αριθμό νέων πηγών, καταλόγους μελών των στοών, πρωτόκολλα συνεδριάσεων και αλληλογραφία τόσο μεταξύ των στοών όσο και μεταξύ των ίδιων των τεκτόνων, μέσω των οποίων κατάφερε να εντοπίσει στοιχεία για 46 Έλληνες που συμμετείχαν σε τεκτονικές στοές από το 1776 μέχρι το 1806.

Μετά την εισαγωγή ακολουθεί ένα σύντομο κεφάλαιο με τον τίτλο «Νέες Λέ-

ξεις», στο οποίο η συγγραφέας, αξιοποιώντας τα μεθοδολογικά εργαλεία της Ιστορίας των εννοιών, εξετάζει τους νεολογισμούς που δημιουργήθηκαν στην ελληνική γλώσσα από τα μέσα του 18ου αιώνα και εξής, προκειμένου οι Έλληνες συγγραφείς εκείνης της εποχής να αναφερθούν στους τέκτονες και τον τεκτονισμό. Παράλληλα με τη δημιουργία των όρων, ανιχνεύεται το ιδεολογικό τους περιεχόμενο, η σχέση τους με τις ιδεολογικές και κοινωνικές διαμάχες της εποχής, καθώς και η εικόνα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται, αρνητική κυρίως, στην ελληνική κοινωνία για τους τέκτονες και τον τεκτονισμό.

Στη συνέχεια ακολουθούν τα πέντε κυρίως κεφάλαια του βιβλίου. Στο πρώτο που φέρει τον τίτλο «Ο τεκτονισμός κατά τον 18ο αιώνα», παρουσιάζεται η σχέση του τεκτονισμού με τον Διαφωτισμό κατά τη στιγμή της μετάβασης από το Παλιό Καθεστώς στις αστικές κοινωνίες στην κεντρική, δυτική και βόρεια Ευρώπη, όπως αυτή προκύπτει από την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Επισημαίνεται, μάλιστα, ότι η σύνδεση του τεκτονισμού με τον Διαφωτισμό στον γερμανόφωνο χώρο ήταν ακόμα στενότερη, σε σύγκριση πάντα με τη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία, μια και ο τεκτονισμός στον γερμανόφωνο χώρο λειτουργήσε εντονότερα ως μέσο χειραφέτησης της ανερχόμενης αστικής τάξης στην προσπάθειά της να απεγκλωβιστεί από την ιδιωτική σφαίρα, στην οποία την είχαν περιορίσει τα απολυταρχικά καθεστώτα. Σε αυτό το πλαίσιο γίνονται κατανοητά τα αιτήματα για κοινωνική ισότητα, θρησκευτική ανοχή, ηθική καλλιέργεια και τελείωση του ανθρώπου μέσω της χαλινάγωσης των παθών, αιτήματα που δίνουν στον τεκτονισμό του γερμανόφωνου χώρου τον χαρακτήρα ενός εκπαιδευτικού προγράμματος μιας εκκοσμιευμένης ηθικής, χωρίς βεβαίως να τον ταυτίζουν απόλυτα με τον Διαφωτισμό. Παράλληλα, η συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφέρει και την ύπαρξη κλάδων του τεκτονισμού, που ήταν επηρεασμένοι από μυστικιστικά

ρεύματα, φιλοσοφικά και θρησκευτικά, με αποτέλεσμα από τη δεκαετία του 1760 και μετά να παρατηρηθεί μια προσπάθεια σύνδεσης του ορθολογισμού του Διαφωτισμού με τον μυστικισμό εντός του πλαισίου του τεκτονισμού.

Ακολουθεί η εξέταση της παρουσίας του τεκτονισμού, όχι όμως απαραίτητα και των Ελλήνων τεκτόνων, στον ελληνικό οικιστικό χώρο, και συγκεκριμένα στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, στα Επτάνησα, στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες και στην Κύπρο. Λαμβάνοντας υπόψη τις υπάρχουσες πληροφορίες, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στις στοές της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης δεν συμμετείχαν Έλληνες. Σαφώς διαφορετική ήταν η κατάσταση στα Επτάνησα. Στο σχετικό υποκεφάλαιο διαβάζουμε για την εκεί λειτουργία στοών τουλάχιστον από τα τέλη της δεκαετίας του 1770, στις οποίες, μάλιστα, συμμετείχαν και Έλληνες. Πληροφορούμαστε, επίσης, για τη σχέση του τεκτονισμού των Επτανήσων με τον ιταλικό τεκτονισμό αφενός και με σημαντικούς Ευρωπαίους τέκτονες αφετέρου. Στο τέλος του υποκεφαλαίου διαβάζουμε και μια ενδιαφέρουσα πληροφορία για τις σχέσεις του κινήματος του φιλελληνισμού με τον τεκτονισμό, αφού κάποιιο φιλέλληνας ήταν ταυτόχρονα και τέκτονας και χρησιμοποίησαν τα τεκτονικά δίκτυα, στα οποία συμμετείχαν, για να συγκροτήσουν τα αντίστοιχα φιλελληνικά. Σημαντικές πληροφορίες για τη λειτουργία τεκτονικών στοών στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά τον 18ο αιώνα, στις οποίες φαίνεται πως συμμετείχαν και Έλληνες, διαβάζουμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, όπου η συγγραφέας ορθά επισημαίνει την ανάγκη συνεξέτασης των Παραδουνάβιων ηγεμονιών με την Τρανσυλβανία, αναφορικά, πάντα, με την εξάπλωση του τεκτονισμού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου της η συγγραφέας στρέφει την προσοχή της στους Έλληνες τέκτονες που έδρασαν στον γερμανόφωνο χώρο. Εξετάζει κυρίως την παρουσία και δευτερευόντως τη

δράση Ελλήνων τεκτόνων σε στοές του γερμανόφωνου χώρου κατά την περίοδο 1776-1806, αξιοποιώντας το διαθέσιμο αρχειακό υλικό. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το πρώτο ελληνικό ενδιαφέρον για μύηση στον τεκτονισμό κατά τον 18ο αιώνα εντοπίστηκε στον χώρο της Αψβουργικής Μοναρχίας, και συγκεκριμένα στο Σιμπίνι, πόλη με μεγάλο ποσοστό γερμανόφωνου πληθυσμού, η οποία λειτουργούσε και ως σύνδεσμος των Βαλκανίων με την κεντρική Ευρώπη. Στη συνέχεια παρακολουθεί τη μετατόπιση του χώρου μύησης και δράσης των Ελλήνων τεκτόνων κατά τις επόμενες δεκαετίες αρχικά προς τον βόρειο γερμανικό χώρο, με κυρίαρχο κέντρο τη Λιψία, και στη συνέχεια την επέκταση του ενδιαφέροντος προς τον νοτιοδυτικό γερμανικό χώρο στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η ανάδειξη της Λιψίας συνοδεύτηκε από μείωση των μυήσεων στη Βιέννη και την Αψβουργική Μοναρχία εν γένει. Σε αυτό το σημείο, και υπό το φως των νέων στοιχείων που παρουσιάζει, δεν χάνει την ευκαιρία να ασκήσει κριτική στην παλαιότερη θέση της ελληνικής ιστοριογραφίας, σύμφωνα με την οποία ο ελληνικός τεκτονισμός είχε γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη στη Βιέννη, αλλά και στη συνέχεια εμμένη παλαιότερων μελετητών ότι οι πηγές που θα τεκμηρίωναν κάτι τέτοιο, πιθανότατα είχαν καταστραφεί.

Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζει το κοινωνικό προφίλ των Ελλήνων τεκτόνων και διαπιστώνει τη συντριπτική επικράτηση των εμπόρων, οι οποίοι ακολουθούνται από φοιτητές ιατρικής, γιατρούς, ένα διερμηνέα και έναν κληρικό. Ως προς τους τόπους καταγωγής τους, στις περιπτώσεις που αυτοί είναι γνωστοί, παρατηρείται μια σημαντική επικράτηση της Θεσσαλίας. Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι Έλληνες τέκτονες του γερμανόφωνου χώρου προέρχονταν κυρίως από τις τάξεις της εκκολαπτόμενης αστικής τάξης, με την εξαίρεση λίγων Φαναριωτών. Επι-

σημαίνει, μάλιστα, ότι ο αντιπροσωπευτικός τύπος του Έλληνα τέκτονα δεν ήταν αποκλειστικά ο μεγαλέμπορος αλλά και ο μέσος έμπορος, ο λόγιος έμπορος και ο ιατροφιλόσοφος· οι ίδιοι δηλαδή «κοινωνικοί τύποι» (ο όρος χρησιμοποιείται από τη συγγραφέα), που ήταν και φορείς του Διαφωτισμού στην ελληνική κοινωνία. Τα συμπεράσματά της είναι πειστικά και τεκμηριωμένα, τόσο με βάση τους πίνακες που δημοσιεύονται μέσα στο κείμενο, όσο και με τα προσωπογραφικά λάμπματα των 46 Ελλήνων τεκτόνων που κατόρθωσε να εντοπίσει στις πηγές, τα οποία δημοσιεύονται στο Παράρτημα Ι. Ωστόσο, η συντριπτικά μεγάλη αντιπροσώπευση περιοχών της Θεσσαλίας στους τόπους καταγωγής των Ελλήνων τεκτόνων σε συνδυασμό με την πολύ μικρή αντιπροσώπευση της Δυτικής Μακεδονίας, ενός επίσης παραδοσιακού χώρου καταγωγής μεταναστών που κατευθύνονταν εκείνη την περίοδο προς την κεντρική Ευρώπη, χρήζει περαιτέρω ερμηνείας. Σε αυτό το θέμα επανέρχεται σε επόμενο κεφάλαιο.

Σημαντική συμβολή στην κατανόηση της δράσης των Ελλήνων τεκτόνων αποτελεί η διερεύνηση του χαρακτήρα των στοών, στις οποίες οι Έλληνες επέλεξαν να γίνουν μέλη· απέφυγαν τις στοές με έντονα αριστοκρατικό χαρακτήρα και επέλεξαν άλλες που είχαν μεγαλύτερο ποσοστό αστών μεταξύ των μελών τους, αλλά και στοές που ακολουθούσαν ένα «μετριοπαθή τεκτονισμό», μακριά από τον μυστικισμό αλλά από και τον πολιτικό ριζοσπαστισμό. Οι δραστηριότητες των στοών που επέλεξαν, αφορούσαν κυρίως την κοινωνική και πνευματική συναναστροφή των μελών τους και τη φιλανθρωπία.

Το επόμενο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Ελληνικός τεκτονισμός και αντίδραση στη Γαλλική Επανάσταση». Εδώ η συγγραφέας επικεντρώνεται στην προσπάθεια ερμηνείας της διακοπής μυήσεων στη Βιέννη, και γενικότερα στην Αψβουργική Μοναρχία, εξέλιξη την οποία συνδέει αφενός με την αντίδραση στη Γαλλική

Επανάσταση και τη σκλήρυνση του αντι-διαφωτιστικού μετώπου, αφετέρου με τη συνακόλουθη αναστολή φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων που είχαν εφαρμοστεί το προηγούμενο διάστημα. Εντός αυτού του κλίματος ο τεκτονισμός συμφύρεται στον συντηρητικό λόγο (*discours*) με τον Διαφωτισμό, τον Ιακωβινισμό και το Κίνημα των Πεφωτισμένων (*Illuminaten*). Σε αυτή την προσπάθεια πήραν μέρος και ελληνικά έντυπα που εκδίδονταν στη Βιέννη, όπως η *Εφημερίς των Μαρκιδών Πούλιου*, όπου δημοσιεύονται ανάλογα κείμενα, αλλά και Έλληνες λόγιοι που διέμεναν στην αψβουργική πρωτεύουσα, όπως ο Πολυζώης Κοντός με το έργο του *Νεκρικοί διάλογοι*. Ανάλογες θέσεις κατά του τεκτονισμού και του Διαφωτισμού εκφράζονταν την ίδια περίοδο και από Έλληνες λόγιους που ζούσαν στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επομένως, η διακοπή των μύησεων Ελλήνων σε τεκτονικές στοές της Αψβουργικής Μοναρχίας ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα του ανελεύθερου αυτού κλίματος που επικράτησε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1790 στους χώρους υποδοχής Ελλήνων μεταναστών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, τουλάχιστον, εξηγείται εν μέρει η μύηση σε στοές της Λιψίας Ελλήνων που ήταν εγκατεστημένοι στη Βιέννη. Βεβαίως, όπως εύστοχα επισημαίνεται, σε αυτόν τον παράγοντα θα πρέπει να προστεθεί η μεγάλη σημασία της Λιψίας για το ελληνικό εμπόριο αλλά και η έλξη που ασκούσε η συγκεκριμένη πόλη στους λόγιους και τους φοιτητές.

Έχοντας ολοκληρώσει την ανάλυση της χρονικής και χωρικής διασποράς του φαινομένου, η συγγραφέας αφιερώνει το επόμενο κεφάλαιο στη διερεύνηση των κινήτρων που ωθούσαν τα μέλη των ελληνικών παροικιών του γερμανόφωνου χώρου να ενταχθούν σε τεκτονικές στοές. Για τους Έλληνες αστούς, όπως άλλωστε και για τους άλλους Ευρωπαίους ομοτέχνους τους, η συμμετοχή σε κάποια στοά συνιστούσε μια προσπάθεια εξόδου από τον ιδιωτικό χώρο, στον οποίο τους είχε πε-

ριορίσει το Παλαιό Καθεστώς. Μάλιστα, όπως εύστοχα παρατηρεί η συγγραφέας, η προσπάθεια αυτή συμπίπτει χρονικά με την προσπάθεια διαμόρφωσης μιας δημόσιας σφαίρας στον χώρο των παροικιών, όπως φανερώνει και το χαρακτηριστικό παράδειγμα της έκδοσης ελληνόφωνων εφημερίδων. Προς αυτή την κατεύθυνση θα βοηθούσε ίσως ακόμα περισσότερο η έρευνα της υιοθέτησης αστικών προτύπων κοινωνικότητας γενικότερα από τους Έλληνες της διασποράς, πέρα από τη συμμετοχή τους σε τεκτονικές στοές, έρευνα που θα μας έδινε και μια συνολικότερη εικόνα της δράσης των Ελλήνων τεκτόνων. Τόσο το συγκεκριμένο κεφάλαιο όσο και τα προσωπογραφικά λήμματα στο Παράρτημα Ι αποτελούν σημαντικές συμβολές προς αυτή την κατεύθυνση. Το επόμενο βήμα, στον βαθμό βεβαίως που κάτι τέτοιο θα υποστηριζόταν από τις διαθέσιμες πηγές, θα μπορούσε να είναι παραδειγματικές μικροϊστορικές μελέτες για συγκεκριμένα άτομα, η πορεία της ζωής των οποίων θα μπορούσε να ανασυντεθεί με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια. Για τους Έλληνες αστούς της διασποράς η είσοδος σε μια τεκτονική στοά αποτελούσε και ένα μέσο διέσδυσης στο κυρίαρχο περιβάλλον υποδοχής: αποφεύγοντας την παροικιακή απομόνωση, επιχειρούσαν να ενσωματωθούν πολιτισμικά στο περιβάλλον υποδοχής, μια και ο τεκτονισμός στους κύκλους της ευρωπαϊκής αστικής τάξης του τέλους του 18ου αιώνα αποτελούσε μόδα. Ακολουθώντας, επομένως, τις μοντέρνες μορφές κοινωνικότητας, προσέβλεπαν στην κοινωνική τους καταξίωση.

Όμως η συγγραφέας δεν περιορίζει τις στρατηγικές των Ελλήνων τεκτόνων στο επίπεδο της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Όπως αποδεικνύει μέσα από την εύστοχη χρήση σχετικών παραδειγμάτων, μέσω της ένταξής τους σε στοές οι Έλληνες πάροικοι επιχειρούσαν τη συγκρότηση δικτύων που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν και για την εξυπηρέτηση των επαγγελματικών τους αναγκών. Ιδιαίτερο

ενδιαφέρον αποκτά, λοιπόν, το γεγονός ότι κάποτε αυτή η προσπάθεια δεν γινόταν σε ατομικό επίπεδο μεμονωμένων εμπόρων αλλά ομαδικά σε επίπεδο εμπορικών δικτύων, τα μέλη των οποίων, μέσω της ένταξής τους σε μια στοά, επιχειρούσαν να εκμεταλλευτούν τα επικοινωνιακά δίκτυα του τεκτονισμού. Ιδιαίτερως διαφωτιστική ως προς αυτό είναι η ανάλυση της περίπτωσης των Αμπελακιωτών, οι οποίοι, όντας μέλη του ίδιου εμπορικού δικτύου, εντάχθηκαν στη στοά Balduin της Λιψίας. Ειδικά για τη συγκεκριμένη περίπτωση έχει ενδιαφέρον η παρατήρηση της Έλιας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister ότι, πέραν των υπόλοιπων κινήτρων, οι Αμπελακιώτες ήταν και πολιτισμικά εξοικειωμένοι με την τήρηση μυστικών, καθώς έπρεπε να φυλάσσουν το επαγγελματικό μυστικό της βαφής των νημάτων, γεγονός που έκανε πιο οικεία την ιδέα της συμμετοχής τους σε μια μυστική εταιρεία. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η ανάλυση του συγκεκριμένου παραδείγματος αποδεικνύει πόσο γόνιμη μπορεί να είναι μια μικροϊστορική προσέγγιση, η οποία φανερώνει και την τοπική διάσταση των δικτύων, επιτρέποντάς μας, έτσι, να ερμηνεύσουμε καλύτερα τη μεγάλη συγκέντρωση τεκτόνων εντός μιας ομάδας μεταναστών με καταγωγή από έναν συγκεκριμένο τόπο. Πιστεύουμε, μάλιστα, ότι αυτό το εγχείρημα καλό θα ήταν να εφαρμοστεί και για άλλους τόπους καταγωγής εμπόρων, για τους οποίους –από τα στοιχεία που παρουσιάζονται– προκύπτει αυξημένη συμμετοχή σε τεκτονικές στοές, όπως π.χ. στη Ραψάνη.

Στο επόμενο, και τελευταίο από τα πέντε κεφάλαια του κυρίως μέρους του βιβλίου, το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από την κεντρική Ευρώπη στον ελλαδικό χώρο, καθώς σε αυτό εξετάζονται οι «Επιδράσεις του τεκτονισμού στην ελληνική κοινωνία». Παράτιθενται εν συντομία πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση τεκτονικής στοάς από Έλληνες στα Αμπελάκια, η οποία είχε ιδρυθεί από τον Ιωάννη Παπαθεοδώρου, μέλος της στοάς Balduin

της Λιψίας, και λειτουργούσε το 1803. Πρόκειται για την πρώτη στοά που φαίνεται ότι ιδρύθηκε στον ελληνόφωνο χώρο από ελληνική πρωτοβουλία. Σημειώνεται, επίσης, ότι αυτή η στοά είναι σημαντική, γιατί, εκτός των άλλων, αποτελούσε μια ακόμα εστία μυστικού εταιρισμού, που βρίσκεται χρονικά κοντά στη σύλληψη του Ρήγα, και μάλιστα σε ένα χώρο που συνδεόταν τόσο με αυτόν όσο και με άλλες σημαντικές μορφές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Συνεχίζοντας τη διερεύνηση των επιδράσεων του τεκτονισμού στον ελληνικό χώρο εξετάζει τη δραστηριότητα των εμπορικών συντροφιών αναζητώντας σε αυτή επιδράσεις του τεκτονισμού. Το παράδειγμά της είναι και πάλι τα Αμπελάκια και η έννοια που αναζητά η φιλανθρωπία, πρακτική πολύ σημαντική στον χώρο των τεκτόνων. Συγκρίνει τα καταστατικά των συντροφιών του 1780 και του 1805, επιχειρώντας να εντοπίσει τις αλλαγές που είχαν συντελεστεί. Από την έρευνα αυτή προκύπτει ότι στο Καταστατικό του 1805 η έννοια της φιλανθρωπίας θεσμοθετείται ως δέουσα κοινωνική συμπεριφορά που συμβάλλει στο κοινό καλό και όχι ως χριστιανικό καθήκον, αλλαγή που η συγγραφέας αποδίδει στην τεκτονική εμπειρία των Αμπελακιωτών εμπόρων.

Αναζητώντας περαιτέρω επιδράσεις της τεκτονικής εμπειρίας στην εκκοσμίκευση των απόψεων περί φιλανθρωπίας στρέφει το ενδιαφέρον της στην ανάλυση της ποιητικής ανθολογίας του Ζήση Δαούτη, τέκτονα εμπόρου από τον Τύρναβο, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στη Βιέννη, όπου και εξέδωσε την ανθολογία του, το 1818. Στα ποιήματα της συλλογής ανιχνεύονται επιδράσεις στη μορφή του στίχου από τεκτονικά τραγούδια που λέγονταν στις στοές κατά τη διάρκεια των συναθροίσεων. Επισημαίνεται ότι τα στοιχεία αυτά είναι αρκετά ενδιαφέροντα και για την περαιτέρω ανάλυση της συλλογής, αφού δεν απαντούν στη φαναριώτικη ποίηση, όπου μέχρι τώρα κατατασσόταν η

συγκεκριμένη ανθολογία. Υπάρχουν όμως και ομοιότητες που αφορούν το περιεχόμενο των ποιημάτων. Η φιλανθρωπία, κεντρικό θέμα στην τεκτονική ποίηση, απαντά τόσο σε τραγούδια της στοάς Minerva, στην οποία ανήκε ο Δαούτης, όσο και στην ανθολογία του. Αντιθέτως, στη φαναριώτικη ποίηση η φιλανθρωπία δεν θεματοποιείται. Στα στιχουργήματα της ανθολογίας η φιλανθρωπία που συμβάλλει στο κοινό καλό, ορίζεται ως τεκμήριο πατριωτισμού και ευγένειας σε αντικατάσταση της καταγωγής, στην οποία στήριζαν την ευγένειά τους, και επομένως και την εξουσία τους, οι παραδοσιακές ηγετικές ομάδες, όπως οι Φαναριώτες. Με αυτόν τον συλλογισμό η συγγραφέας απορρίπτει την ένταξη της ανθολογίας του Δαούτη στη φαναριώτικη ποίηση και την τοποθετεί στην ποίηση της εκκολλημένης αστικής τάξης, η οποία ήταν ετηρεασμένη από τον τεκτονισμό. Η επίδραση του τεκτονισμού στην αλλαγή αντίληψης περί φιλανθρωπίας στην ελληνική κοινωνία τεκμηριώνεται και από άλλα παραδείγματα Ελλήνων τεκτόνων με φιλανθρωπική δράση, τα οποία αναφέρονται στη συνέχεια.

Αμέσως μετά επιστρέφει στην αναζήτηση της τεκτονικής επίδρασης στην ανθολογία του Δαούτη, καθώς ένα από τα θέματα που θίγονται σε αυτή, η φιλία, σχετίζεται επίσης με τον τεκτονισμό. Προχωρεί σε μια σύγκριση του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζεται η φιλία στη φαναριώτικη ποίηση και στην ανθολογία του Δαούτη, και εντοπίζει τις μεταξύ τους διαφορές, συνδέοντάς τις με τα εκάστοτε πολιτικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα: Η φαναριώτικη αντιμετώπιση της φιλίας ως ουτοπικού ιδανικού απορρέει από την εμπειρία των ηγεμονικών αυλών και νομιμοποιεί ιδεολογικά την απολυταρχία, καθορίζοντας, παράλληλα, και την κοινωνική συμπεριφορά του αυλικού. Αντίθετα, στην ανθολογία του Δαούτη εξυμνείται η πιστή φιλία, η οποία χαρακτηρίζεται ως ιερή. Πρόκειται για τον κόσμο του λόγιου εμπόρου που αναζητά σταθερές αξίες, οι

οποίες θα τον προστατέψουν από την αβεβαιότητα και τον ανταγωνισμό της αγοράς, και ταυτόχρονα για μια από τις πολλές αλλαγές που φέρνει ο Διαφωτισμός. Η έννοια της φιλίας, όπως παρουσιάζεται στην ανθολογία του Δαούτη, έχει δεχτεί επιδράσεις και από τον τεκτονισμό, για τον οποίο η φιλία αποτελεί προγραμματική αρχή που συνδέεται με την αδελφούσνη των ανθρώπων και την ομόνοια, η οποία αποτελεί βασική επιδίωξη κάθε πατριώτη τέκτονα, όπως δείχνουν τα τραγούδια της στοάς Minerva. **Κλείνοντας το υποκεφάλαιο περί της αλλαγής των αντιλήψεων**

για τη φιλία υπό την επίδραση του τεκτονισμού η συγγραφέας αναφέρεται στη νέα συνήθεια της εποχής να αφιερώνονται τα βιβλία όχι σε επιφανείς προσωπικότητες αλλά σε φίλους και σημειώνει ότι τα πρώτα ελληνικά έντυπα με τέτοιες αφιερώσεις είναι γραμμένα από τέκτονες.

Το κεφάλαιο για τις επιδράσεις του τεκτονισμού στην ελληνική κοινωνία ολοκληρώνεται με το υποκεφάλαιο «Τεκτονισμός και Ελληνική Επανάσταση». Εδώ η συγγραφέας επανέρχεται σε ένα θέμα που

έχει απασχολήσει την έρευνα και στο παρελθόν, δηλαδή στην πιθανή σύνδεση των επαναστατικών προσπαθειών των Ελλήνων κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τον τεκτονισμό και υποστηρίζει ότι τώρα πια υπάρχουν στοιχεία που τεκμηριώνουν αυτή τη σχέση, ήδη από τον 18ο αιώνα. Παρουσιάζει, λοιπόν, στοιχεία για τη συμμετοχή συνεργατών του Ρήγγα σε τεκτονικές στοές. Υποστηρίζει, επίσης, ότι οι Έλληνες τέκτονες που συμμετείχαν σε επαναστατικές εταιρείες, χρησιμοποιούσαν τις γνώσεις τους σχετικά με τον μυστικό εταιρισμό κατά την οργάνωση και λειτουργία δικτύων για την προετοιμασία και τη διεξαγωγή της Ελληνικής Επανάστασης. Κάποτε, μάλιστα, προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν και τα ίδια τα τεκτονικά δίκτυα, στα οποία ανήκαν, για την εξυπηρέτηση του σκοπού τους. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρει τον Θεοχάρη Κεφαλά, ο οποίος το 1822 απέστειλε μια εγκύκλιο επιστολή προς τις γερμανικές στοές προτρέποντάς τις να υποστηρίξουν χρηματικά την Ελληνική Επανάσταση. Η μέχρι πρότινος άγνωστη αυτή επιστολή δημοσιεύεται στο Παράρτημα III.

Το κυρίως μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με ένα επίμετρο αφιερωμένο στον Αλέξανδρο Μουρούζη. Με βάση το διαθέσιμο υλικό η συγγραφέας προχωρεί στην ανασύνθεση της βιογραφίας του Φαναριώτη τέκτονα, ο οποίος, λανθασμένα όπως αποδεικνύει, ταυτίστηκε στο παρελθόν με άλλους, σημαντικούς Φαναριώτες και αποτέλεσε έναν από τους μύθους της ελληνικής ιστοριογραφίας, τον οποίον και ανασκευάζει.

Το βιβλίο όμως δεν τελειώνει εδώ. Ακολουθεί εκτενέστατο Παράρτημα με προσωπογραφικά λήμματα των Ελλήνων τεκτόνων, τους οποίους η συγγραφέας εντόπισε σε τεκτονικές στοές του γερμανόφωνου χώρου, ένας κατάλογος των τεκτονικών στοών του γερμανόφωνου χώρου, στις οποίες συμμετείχαν Έλληνες, και, τέλος, επιλεγμένες πηγές και εικονογραφικό υλικό. Όλα πολύ χρήσιμα εργαλεία τόσο για

την καλύτερη κατανόηση του κειμένου όσο και για τη μελλοντική συνέχιση της έρευνας. Ακολουθεί ο εκτενής κατάλογος των πηγών και της βιβλιογραφίας και το βιβλίο ολοκληρώνεται με ένα —επίσης εκτενές— ευρετήριο προσώπων, πόλεων και στοών.

Αναμφίβολο το όφελος που προκύπτει από μια σύγχρονη επιστημονική προσέγγιση ενός θέματος, το οποίο άλλοτε αποτέλεσε ταμπού για την ελληνόγλωσση βιβλιοπαράγωγη και άλλοτε τροφοδότησε κάποιους από τους μύθους της ελληνικής ιστοριογραφίας. Στα θετικά του βιβλίου θα πρέπει να προσμετρηθεί και το γεγονός ότι δεν εξετάζει τον ελληνικό τεκτονισμό ανεξάρτητα αλλά ως οργανικό μέρος του αντίστοιχου ευρωπαϊκού, συνδέοντάς τον ταυτόχρονα και με τις λοιπές πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές εξελίξεις της εποχής τόσο στον ελληνικό όσο και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Παραμένουν βεβαίως ανοιχτά ερωτήματα, εκ των οποίων κάποια έχουν ήδη επισημανθεί. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε πλήρως το φαινόμενο θα πρέπει να διαθέτουμε και αντίστοιχες μελέτες για τη δράση Ελλήνων τεκτόνων σε άλλες περιοχές του ευρωπαϊκού χώρου κατά την ίδια χρονική περίοδο.

Η συγγραφέας κλείνει το κυρίως μέρος του κειμένου του βιβλίου της με την ακόλουθη θέση: «Η συστηματική, επιστημονική μελέτη του τεκτονισμού συνιστά βασική προϋπόθεση για να κατανοήσουμε καλύτερα, στις διαφοροποιητικές τους αποχρώσεις, τις κοινωνικές ανακατατάξεις και τις ιδεολογικές διαμάχες που βίωσε η ελληνική κοινωνία κατά την εποχή του Διαφωτισμού» (σ. 136). Δεν μπορώ παρά να συμφωνήσω, προσθέτοντας ταυτόχρονα ότι το βιβλίο της Ίλιας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, πέρα από τις γνώσεις που μας παρέχει, δείχνει και τον δρόμο που θα πρέπει να ακολουθήσουν όσοι μελλοντικά καταπιαστούν με αυτό το ζήτημα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΧΡΗΣΤΟΣ